

Arkadiusz Kaliński

Zarys historii garnizonu pruskiego w Bydgoszczy

Garnizon bydgoski w latach 1772-1806

W przededniu I rozbioru Rzeczypospolitej w Bydgoszczy nie stacjonował stały garnizon wojskowy. W okresie staropolskim za takowy można by uznać załogę zamku wzniesionego z polecenia króla Kazimierza Wielkiego. Zburzony w 1656 roku podczas „potopu” szwedzkiego nie zapewniał już miastu ochrony. Odtąd bezpieczeństwo miasta strzegła milicja rekrutująca się spośród samych mieszkańców oraz okalające miasto mury miejskie¹. W pierwszej połowie XVIII wieku przez Bydgoszcz przechodziły różne wojska: polskie, brandenbursko-pruskie, rosyjskie czy też szwedzkie, nie zatrzymując się w nim dłużej. Jedynie w latach 1734-1736 w mieście stacjonowali żołnierze elektora saskiego.

Oddziały pruskie kwaterowały w Bydgoszczy jeszcze przed podpisaniem traktatu rozbiorowego i ogłoszeniem patentów notyfikacyjnych. Pierwszy stały garnizon przybył jednak do miasta dopiero w listopadzie 1772 roku. Tworzył go sztab i 1 szwadron z 7. pułku huzarów (Husaren-Regiment 7). W garnizonie bydgoskim stacjonował z pewnymi przerwami do 1777 roku. Od 1782 roku w Bydgoszczy oraz w okolicznych miejscowościach stacjonował 10. pułk huzarów (Husaren-Regiment 10).

W latach 1773-1774 powstały pierwsze w Bydgoszczy koszary zbudowane z resztek murów zamkowych usytuowane na lewym brzegu Brdy, na terenie Przedmieścia Gdańskiego (dzisiaj wznosi się gmach bydgoskiej poczty).

---

¹ Z. Guldon, R. Kabaciński, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy XVI-XVIII w.*, Bydgoszcz 1975, s. 81-88.

W grudniu 1790 roku na dzisiejszym Wzgórzu Dąbrowskiego, zbudowano Prochownię. W latach 1789-1791 Bydgoszcz była miejscem stacjonowania Batalionu Fyzylierów von Hinrichs Nr 17, a w latach 1787-1795 Batalionu Fyzylierów von Greifenberg Nr 4. Od 1797 do 1806 roku w Bydgoszczy stał II batalion Pułku Piechoty von Manstein Nr 55².

Garnizon bydgoski w okresie insurekcji i wojen napoleońskich

Podczas powstania kościuszkowskiego na początku września 1794 roku, po sforsowaniu Bzury na teren zaboru pruskiego z odsieczą powstańcom w Wielkopolsce przedostał się korpus dowodzony przez Jana Henryka Dąbrowskiego. W kilku bitwach pokonał przeważające oddziały pruskie i 2 października 1794 roku zdobył Bydgoszcz. Niekorzystny przebieg kampanii z armią carską w Królestwie i przegrana przez powstańców bitwa pod Maciejowicami zmusiły Jana Henryka Dąbrowskiego do opuszczenia Wielkopolski i Kujaw.

W okresie Księstwa Warszawskiego w 1807 roku w Bydgoszczy płk Dominik Dziewanowski sformował 6. pułk ułanów. W mieście w marcu tego roku odbyła się koncentracja dywizji gen. Dąbrowskiego, która następnie ruszyła do walk pod Tczewem i Gdańskiem u boku wojsk napoleońskich. W 1812 roku utworzono w Bydgoszczy (jak i w Toruniu) magazyny etapowe dla Wielkiej Armii napoleońskiej.

Garnizon bydgoski w latach 1815-1914

Podczas kampanii wojennych 1813 roku Bydgoszcz bronił słaby oddział francuski, a do 1815 roku w mieście stacjonowały oddziały rosyjskie. W 1815 roku Bydgoszcz ponownie stała się garnizonem pruskim. Dnia 1 czerwca 1815 roku do miasta wkroczył 2. batalion I. Nowomarchijskiego Pułku Piechoty Landwery pod dowództwem mjr. Treskowa.

Od 1815 roku garnizon bydgoski podlegał dowództwu V Korpusu Armijnego w Poznaniu, a w 1846 roku zmienił podporządkowanie pod II Korpus Armijny w Szczecinie. W 1847 roku, na mocy decyzji naczelnego dowództwa wojsk pruskich, usytuowano w Bydgoszczy sztab 4. Dywizji Piechoty, któremu podlegały cztery brygady piechoty i cztery brygady kawalerii. Na potrzeby sztabu wybudowano willę przy ul. Czartoryskiego (Mautzenstrasse).

² W.K. Nehring, *Bromberg als Kgl. Preuss. Garnison 1772-1920*, Bromberg, s. 10-11.

W okresie pruskim w garnizonie obecne były dowództwa wysokiego szczebla:

- Sztab 4. Brygady Kawalerii (1818-1914), Elisabethstrasse 12 (ul. Śniadeckich 27)
- Sztab 4. Dywizji Piechoty (1852-1914), Hauptwache
- Sztab 4. Brygady Piechoty (1820-1852), a następnie Sztab 7. Brygady Piechoty (1852-1914), Kaserne III
- Sztab 8. Brygady Piechoty (1852-...)
- Sztab 4. Brygady Artylerii Polowej (1899-1914), koszary artyleryjskie przy ul. Gdańskiej³.

W I połowie XIX wieku w mieście nad Brdą ze względu na ograniczone możliwości koszarowe stacjonujące oddziały nie były zbyt imponujące. Ponieważ do dyspozycji miały głównie koszary huzarskie, nie osiągały liczebności większej niż pułk. Sytuację pogorszył ich pożar i zniszczenie w dniu 5 grudnia 1864 roku.

W tym okresie w mieście wzniesiono szpital garnizonowy (Garnisonslazarethverwaltung), wybudowany w latach 1850-1852 na rogu ulic Jagiellońskiej (Wilhelmstrasse 26/27) i 3 Maja (Hempelstrasse). W 1867 roku wzniesiono budynek głównej warty garnizonowej (ul. Focha 7), który w 1882 roku został rozbudowany poprzez nadbudowanie drugiego piętra⁴.

Po przeprowadzeniu reformy armii pruskiej, ogłoszonej 10 lutego 1860 roku, powiększano i unowocześniano armię, tak potrzebną w dziele zjednoczenia Rzeszy niemieckiej. Pomimo odrzucenia przez parlament, wojsko rozpoczęło modernizację, którą z powodu ograniczeń finansowych zakończono praktycznie dopiero w 1870 roku. Po tej dacie widoczny jest znaczny wzrost garnizonu bydgoskiego, zarówno pod względem liczby oddziałów, rodzajów wojsk, jak i rozbudowy infrastruktury wojskowej. Zasadnicze znaczenie dla rozbudowy garnizonu bydgoskiego miały kontrybucje nałożone na Francję po wojnie 1870-1871. I właśnie na lata 70. i 80. XIX wieku przypada gwałtowny wzrost liczby budynków koszarowych w Bydgoszczy, a co za tym idzie, następujący wzrost liczebności garnizonu bydgoskiego. Za pozyskane sumy w Bydgoszczy od 1873 roku rozbudowano kompleks koszarowy przy ul. Pomorskiej (Rinkauer Strasse) tzw. Infanterie Kaserne III. Początkowo

³ Wohnungs-Anzeiger nebst Adress- und Geschäfts-Handbuch für Bromberg und Umgebung: auf das Jahr [dalej cyt. Wohnungs-Anzeiger...] 1858-1887; Adressbuch nebst allgemeinem Geschäfts-Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten auf das Jahr [dalej cyt. Adressbuch...] 1888-1917.

⁴ E. Okoń, J. Tandecki, *Historia i rozwój przestrzenny*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. II, *Kujawy*, red. A. Czacharowski, z. 1, Bydgoszcz-Toruń 1997, s. 11.

w południowej części zespołu koszarowego powstały budynki ceglane i murowane, następnie do 1878 roku rozbudowano je o budynki konstrukcji szkieletowej⁵. W latach 1874-1876 w czworoboku odgraniczonym ulicami: Zygmunta Augusta, Sowińskiego, Sobieskiego i Warszawską, stanął kompleks koszarowy, któremu nadano imię Schwerin-Kaserne. Były to tzw. Königliche (Infanterie) Kaserne I, (Karlstrasse 7, dzisiaj ul. Warszawska 10) oraz Königliche (Infanterie) Kaserne II, (ul. Friedrich Wilhelmstrasse 11/17, dzisiaj ul. Zygmunta Augusta). Możliwości kwaterunkowe polepszało wzniesienie w 1895 roku budynku koszarowego przy ul. Mazowieckiej 28 i Hetmańskiej 33 (Infanterie Kaserne IV – Doppelkompanienhaus, Heynestr. 15-24)⁶. Dla oddziałów kawalerii koszary zbudowano w latach 1883-1884 na południowo-zachodnim krańcu miasta częściowo na istniejącym przy ul. Szubińskiej od lat 30. placu ćwiczeń (Kavallerie Kaserne, Schubinerstr. 4). W późniejszym okresie koszary kawaleryjskie nieznacznie rozbudowano⁷. W latach 1876-1878 w miejscu wojskowego placu ćwiczeń przy ul. Gdańskiej powstały koszary z przeznaczeniem dla jednostek artyleryjskich. Po przeprowadzonej w latach 1883-1885 rozbudowie ostatecznie zajęły obszar pomiędzy ul. Gdańską a ul. Artyleryjską (Artiillerie Kaserne, Danzigerstrasse)⁸.

Wzrost ilościowy garnizonu pruskiego pod koniec XIX wieku ilustruje poniższa tabela. Można zauważyć potrojenie liczebności wojska w Bydgoszczy w latach 90. XIX wieku w stosunku do poprzedniego okresu. Przeciętnie garnizon bydgoski stanowił około 10% ogólnej liczby mieszkańców miasta.

Tabela 1. Liczba mieszkańców miasta Bydgoszczy w latach 1849-1910

Lata	Mieszkańcy ogółem	W tym		Lata	Mieszkańcy ogółem	W tym		Lata	Mieszkańcy ogółem	W tym	
		cywilni	wojskowi			cywilni	wojskowi			cywilni	wojskowi
1849		10 263		1864	24 010	21 961	2049	1885	36 294	33 711	2583
1852	14 412	12 918	1494	1867	26 662	25 180	1482	1895	46 417	40 914	5503
1855		14 431		1871	27 740	26 740	1000	1900	52 204	46 909	5295
1858	18 107	16 616	1491	1875	31 308	29 701	1667	1905	54 231	48 810	5421
1861	22 439	20 524	1915	1880	34 044	32 398	1646	1910	57 696	52 777	4919

⁵ Ibidem, s. 13.

⁶ Ibidem, s. 9.

⁷ Ibidem, s. 12.

⁸ Ibidem, s. 13.

W latach 1815-1818 w Bydgoszczy stacjonował batalion Fizylierów z 4. Wschodniopruskiego Pułku Grenadierów Nr 5, a następnie od 1817 roku 4. Zachodniopruski Pułk Piechoty Nr 19. Pododdziały pułku stacjonowały także w Poznaniu i Gnieźnie. Od 1819 roku 1. batalion pułku stacjonował w Nakle, następnie w Szubinie, a od 1822 roku w Toruniu. W latach 1823-1830 dwa bataliony stacjonowały w Poznaniu, 1. batalion w Gnieźnie, a od 1828 roku 3. batalion w Bydgoszczy. W 1830 roku pułk przeniesiono do Saksonii. W 1836 roku powrócił na wschód (jako 2. Poznański Pułk Piechoty Nr 19), gdzie do 1848 roku pozostał w Poznaniu i w Bydgoszczy. W 1848 roku pułk stacjonował w Kcyni, Rogalinie i Miłostawiu. Potem jednak przeniesiony został do Brandenburgii.

W 1823 roku z Dolnego Śląska przeniesiono do Bydgoszczy sztab oraz I. batalion 37. Pułku Fizylierów von Steinmetz (Zachodniopruski). II batalion stacjonował w Toruniu. W 1828 roku pododdziały pułku przeniosły się z Bydgoszczy do Torunia.

Krótko, bo tylko w latach 1830-1832, w Bydgoszczy stacjonował Pułk Piechoty Nr 18. Wzmocnienie pogranicznego garnizonu bydgoskiego w tym okresie miało niewątpliwie związek z wybuchem powstania listopadowego na terenie sąsiedniego Królestwa Polskiego. W 1832 roku pułk przeniesiono do Gniezna. W 1831 roku krótko w Bydgoszczy stacjonował przeniesiony z Grudziądza 33. Pułk Fizylierów (Wschodniopruski). Przeniósł się następnie do Poznania, a w 1832 roku do Torunia.

W 1847 roku przybył z Kołobrzegu sztab i I batalion 21. Pułku Piechoty (4. Pomorski) do Bydgoszczy. Pozostałe bataliony stacjonowały w Gnieźnie. W 1848 roku podczas powstania w Wielkopolsce został rozmieszczony w Strzelnie i Wrześni. W 1851 roku ponownie stacjonował w Bydgoszczy oraz Grudziądzu i Chojnicach. W latach 1852-1856 jeden z batalionów przeniósł się do Gniezna. W 1856 roku pułk przeniósł się do Torunia, a następnie stacjonował w Gnieźnie. Po wojnie z Danią w 1864 roku pułk przeniósł się do Bydgoszczy. W 1866 roku wziął udział w bitwie pod Königgratz, w latach 1870-1871 w bitwach pod Gravelotte, Villiers, oblężeniu Metz i Paryża. W okresie 1871-1873 pozostał we Francji jako część wojsk okupacyjnych, potem wrócił do Bydgoszczy. W 1881 roku część pułku posłużyła w Bydgoszczy do utworzenia 129. Pułku Piechoty. W 1884 roku jeden batalion przeniesiono do Torunia, w 1886 roku wycofano drugi, i w końcu w 1887 roku z Bydgoszczy odszedł cały pułk⁹.

W 1831 roku przybył do miasta nad Brdą oddział z 3. Pomorskiego Pułku Piechoty Nr 14. Oddziały tego pułku stacjonowały w Bydgoszczy z krótkimi

⁹ Wohnungs-Anzeiger... 1887, s. 289-290.

przerwami aż do 1919 roku. W latach 1833-1836 w Bydgoszczy stacjonował I batalion pułku. W 1847 roku do Bydgoszczy przeniósł się III Batalion. Pozostałe pododdziały rozlokowano w Grudziądzu i Chojnicach. W 1848 roku stacjonował w Trzemesznie. W 1851 roku ponownie w Bydgoszczy, Pile i Gnieźnie, a w latach 1852-1856 w Toruniu i Bydgoszczy. W 1858 roku w garnizonie bydgoskim stacjonował I Batalion i Batalion Fyzylierów¹⁰. Do 1864 roku sztab, I i III batalion pułku zajmowały pomieszczenia koszar huzarskich. Pułk ponownie pojawił się w Bydgoszczy w 1903 roku, kiedy został przeniesiony ze Stralsundu i Świnoujścia jako 3. Pomorski Pułk Piechoty Graf Schwerin Nr 14. Poszczególne bataliony pułku rozmieszczono w koszarach przy ul. Warszawskiej, Mazowieckiej oraz na kwaterach¹¹. Dowódcą pułku był w latach 1861-1870 generał piechoty von Wussow, a w latach 1890-1911 generał piechoty Bernd du Bernois.

W 1864 roku odnotowano obecność w garnizonie batalionu fyzylierów z 3. Pomorskiego Pułku Piechoty Nr 42 oraz 14. Pułku Landwehry¹².

Bydgoszcz stała się także miejscem formowania jednostek. W dniu 30 października 1866 roku w garnizonie sformowano 76. Pułk Piechoty. Powstał on w wyniku połączenia wydzielonych 2., 14., 15. kompanii z 9. Pułku Grenadierów; 9., 13, 14. Kompanii z 21. Pułku Piechoty; z 2., 14., 15. kompanii 49. Pułku Piechoty oraz 7., 13. i 15. kompanii 61. Pułku Piechoty.

W dniu 24 marca 1881 roku sformowano w Bydgoszczy 129. Pułk Piechoty w wyniku połączenia pododdziałów wydzielonych z innych pułków: 9./9, 4./2, 3./31, 3./49, 5./84, 6./85, 3./21, 4./19, 5./35, 10./61, 9./54 oraz 11./86. Pułk stacjonował w Bydgoszczy do 1903 roku. Sześć kompanii kwaterowało w koszarach przy ul. Warszawskiej, cztery kompanie ulokowano w budynku przy ul. Zygmunta Augusta. Dwie kompanie stacjonowały w budynku koszarowym przy ul. Mazowieckiej 28 (Infanterie Kaserne IV, Doppelkompanienhaus, Heynestrasse 15-24)¹³.

Od 1891 roku Bydgoszcz stała się stałym garnizonem dla przeniesionego ze Szczecina Pułku Fyzylierów im. Königin Viktoria von Schweden (Pomorski) Nr 34. Pułk ulokowany został w koszarach przy ul. Pomorskiej (Infanterie Kaserne III, Rinkauer Strasse). Dowódcami pułku byli kolejno: w 1891 roku – Baron; w 1894 – v. Schöning; w 1896 – Kretzner; w 1898 – Kluck; w 1899 – von Briesen; w 1903 – Keppler. Pułk stacjonował w mieście nad Brdą do 1907 roku¹⁴.

¹⁰ Wohnungs-Anzeiger... 1858, s. 58-59.

¹¹ Adressbuch... 1904, s. 12-13.

¹² Wohnungs-Anzeiger... 1864, s. 101.

¹³ Wohnungs-Anzeiger... 1882, s. 58-59; Adressbuch... 1903, s. 12.

¹⁴ Adressbuch... 1891, s. 384; Adressbuch... 1907, s. 13.

W 1907 roku rynkowskie koszary objął I i II batalion 5. Zachodniopruskiego Pułku Piechoty Nr 148 do tej pory podlegający pod dowództwo 74. Brygady Piechoty w Malborku¹⁵.

Obok oddziałów piechoty w Bydgoszczy stacjonowały oddziały kawalerii. W latach 1867-1870 w Bydgoszczy stacjonował 2. szwadron (1. Pomorskiego) Pułku Ułanów Nr 4. Pozostałe szwadrony stacjonowały w pobliskim Nakle i Pile. W 1870 roku pułk ułanów wyruszył na wojnę z Francją i już z niej do Bydgoszczy nie powrócił.

W latach 1884-1888 w mieście nad Brdą przebywał Pomorski Pułk Dragonów von Wedel Nr 11. Sztab i pięć szwadronów pułku stacjonowało w koszarach kawaleryjskich (Dragoner Kaserne) przy ul. Szubińskiej¹⁶.

W 1888 roku koszary przy ul. Szubińskiej objął Nowomarchijski Pułk Dragonów Nr 3. Z powodu malowniczego wyglądu podczas parad i defilad był bardzo popularny wśród mieszkańców Bydgoszczy. Szczycił się także swoją długą (od 1704 r.) i chwalebnią historią¹⁷.

Pod koniec XIX wieku w Bydgoszczy ulokowano jednostki artyleryjskie. Rozmieszczone zostały w nowo wybudowanych koszarach przy ul. Gdańskiej i ul. Artyleryjskiej (Artiillerie Kaserne, Danzigerstrasse). W 1886 roku ulokowano w nich II dywizjon 2. Pomorskiego Pułku Artylerii Polowej Nr 17 (2. Pommerisches Feld Artillerie Regiment Nr 17). W 1889 roku dołączył sztab i III Dywizjon, a w 1891 roku I dywizjon¹⁸. W 1899 roku w koszarach artyleryjskich ulokowano Sztab i II dywizjon Środkowopomorskiego Pułku Artylerii Polowej Nr 53 (Hinterpommerisches Feld Artillerie Regiment Nr 53). Pozostałe dywizjony pułku stacjonowały w Inowrocławiu¹⁹.

W 1913 roku Niemcy oddali do użytku koszary artyleryjskie przy ul. Północnej, dzisiejszej ul. Powstańców Warszawy (Kaserne des Fussartillerie-Regiments). Zajęły one obszar 5,5 ha. Pomieszczenia koszar wystarczyły na ulokowanie dowództwa i I Batalionu 2. Pomorskiego Pułku Artylerii Ciężkiej Nr 15 (Pommerisches Fuss Artillerie Regiment Nr 15)²⁰.

Według danych z 1905 roku Dowództwu VIII Armii w Szczecinie podlegały korpusy w Szczecinie, Poznaniu, Wrocławiu. W skład II Korpusu Armijnego (Armeekorps) w Szczecinie podlegały: 3. Dywizja Piechoty ze Szczecina oraz 4. Dywizja Piechoty z Bydgoszczy.

¹⁵ Adressbuch... 1908, s. 14.

¹⁶ Wohnungs-Anzeiger... 1885, s. 228; Wohnungs-Anzeiger... 1888, s. 343.

¹⁷ H.F.W. Schulz, Die Preussischen Kavallerie – regimenter 1913/1914, Friedberg 1985, s. 44.

¹⁸ Wohnungs-Anzeiger... 1887, s. 290.

¹⁹ Adressbuch... 1901, s. 10-11; Adressbuch..., 1902, s. 10.

²⁰ Adressbuch... 1915, s. 11.

W 1905 roku w skład 4. Dywizji Piechoty wchodziły:

- 7. Brygada Piechoty (Infanterie-Brigade) z Bydgoszczy (gen. mjr von Runckel),
- Infanterie-Regiment Graf Schwerin (3. Pommersches) Nr 14, w Bydgoszczy,
- Füsilier-Regiment Königin Viktoria von Schweden (Pommersches) Nr 34, w Bydgoszczy,
- 8. Brygada Piechoty (Infanterie Brigade) z Gniezna (gen. mjr Stenger),
- 6. Pommersches Infanterie Regiment Nr 49, w Gnieźnie,
- 4. Westpreußisches Infanterie Regiment Nr 140, w Inowrocławiu,
- 74. Brygada Piechoty (Infanterie Brigade) ze Szczecina,
- 5. Westpreußisches Infanterie Regiment Nr 148, w Szczecine,
- 6. Westpreußisches Infanterie Regiment Nr 149, w Pile (III baon – Wałcz),
- 4. Brygada Kawalerii (Kavallerie-Brigade) z Bydgoszczy,
- Grenadier zu Pferd Regiment Freiherr von Derfflinger (Neumärkisches) Nr 3, w Bydgoszczy,
- Dragoner-Regiment von Arnim (2. Brandenburgisches) Nr 12, w Gnieźnie,
- 4. Brygada Artylerii (Feldartillerie Brigade) z Bydgoszczy (gen. mjr Krafft),
- 2. Pommersches Feld Artillerie Regiment Nr 17 z Bydgoszczy,
- Hinterpommersches Feld Artillerie Regiment Nr 53 z Bydgoszczy (I dyon – Inowrocław)²¹.

W Bydgoszczy znajdował się także Inspektorat Landwehry – Inspektion Bromberg (Landwehr Inspektion Bromberg Bahnhofstr. 19, Dworcowa 53), któremu podlegały Komendy Okręgowe (Bezirks-Kommando) w Bydgoszczy, Wałczu, Gnieźnie, Inowrocławiu, Szczecinku i w Pile.

Funkcjonowanie znacznej liczby jednostek wojskowych ulokowanych w Bydgoszczy, zarówno sztabowych, jak i liniowych wspierały liczne pomniejsze instytucje wojskowe. W 1914 roku były to m.in.:

- Komenda Garnizonu: Hauptwache, Wilhelmstr. 72, Marsz. Focha 11,
- Administracja Garnizonu 4. Dywizji Piechoty, Karlstr. 22, Warszawska 5,
- Sąd 4. Dywizji Piechoty, Gammstr. 21,
- Ewangelicka i Katolicka Parafia Garnizonowa, Berlinerstr. 6 b., Grunwaldzka,
- Wojskowy Urząd Budowlany, Moltkestr. 20, Cieszkowskiego 3,
- Urząd Żywnościowy, Wilhelmstr. 77, Marsz. Focha 25,
- Komenda Rejonowa (Bezirkskommando), Artilleriestr. 2, gen. J. Bema,

²¹ Adressbuch... 1905, s. 11-15.

- Oddział Żandarmerii (Gendarmeriebrigade), Stadtschleuse 2, Marcinkowskiego
- Komisarz Zaopatrywania w konie (Pferdevormusterungskommissar.), Moltkestr. 3, Cieszkowskiego 6,
- Składnica Artyleryjska (Artillerie-Depot), Sedanstr. 1a, Chocimska 3,
- Budynek Dywizji (Divisionsgebaude), Mauutzstr. 1, Czartoryskiego 20,
- Kasyno Oficerskie Nr 14, Wilhelmstr. 78, Marsz. Focha 27,
- Piekarnia Garnizonowa (Garnispnsbackerei), Wilhelmstr. 73, Marsz. Focha 13.

Do dyspozycji garnizonu bydgoskiego powstał plac ćwiczeń na Jachciach (Jagdschutz), plac ćwiczeń dla kawalerii przy ul. Szubińskiej oraz przy koszarach artyleryjskich. Funkcjonowała pralnia garnizonowa (ul. Toruńska) i pływalnia garnizonowa (przy Cegielni).

W 1913 roku przy ul. Gdańskiej 190 (Danziserstr. 76) stanął okazały budynek Szkoły Wojennej (Kriegsschule).

Garnizon bydgoski w latach 1914-1918

W ramach przygotowań do kampanii wojennej na okalających od północy Bydgoszcz wzgórzach oraz w oparciu o umocnienia mostu kolejowego w Fordonie rozbudowano system fortyfikacji polowych. Przygotowano m.in. stanowiska dla artylerii polowej i ciężkiej.

Na terenie Osowej Góry powstały Zakłady Amunicyjne (Artillerie-Depot). Produkcja w fabryce ruszyła w kwietniu 1917 roku i zatrudnionych w niej było około 1000 osób. W Bydgoszczy powstało także lotnisko wojskowe. Na wybudowany w latach 1916-1919 na Biedaszkowie kompleks lotniczy składało się pole wzlotów, 10 hangarów oraz pomieszczenia koszarowe dla 13. Lotniczego Oddziału Zapasowego (Flieger Ersatz Abteilung). Jednostka przygotowywała pilotów i obserwatorów lotniczych do działań frontowych²².

Działania wojenne były przyczyną wielu ofiar. Intensywne walki w Prusach Wschodnich zbierały krwawe żniwo wśród walczących. Do Bydgoszczy już na początku wielkiej wojny zaczęły napływać liczne transporty z rannymi żołnierzami. Przyjmowano ich w lazaretach, doraźnie zorganizowanych głównie w budynkach użyteczności publicznej. We wrześniu 1914 roku w mieście było ich dziesięć. Obok Szpitala Garnizonowego na ul. Jagiellońskiej 15 Szpital Wojenny (Kriegslazareth) zorganizowano w budynku Szkoły Wojennej

²² A. Kaliński, *Bydgoskie lotnisko w latach 1916-1939 (cz. 1)*, „Kronika Bydgoska” 1998, t. XIX, Bydgoszcz 1998, s. 84-92.

przy Gdańskiej 190. Dla łatwiejszego dowozu rannych na dziedziniec doprowadzono bocznicę kolejową i wybudowano rampę wyładowniczą. Na wschód od Szkoły Wojennej postawiono 12 baraków z 400 miejscami na szpital wojenny dla jeńców rosyjskich. Lazarety urządzono także m.in. w Seminarium Nauczycielskim przy Kaiserstrasse 3 (ul. Bernardyńska 6), w Szpitalu Powiatowym na Bielawach (ul. Karola Chodkiewicza 44), Szpitalu Dziecięcym przy Alexanderstrasse (Floriana 12), Szkole Rzemiosł Artystycznych (ul. Świętej Trójcy 37), na Strzelnicy (Toruńska 30) i w Kasynie Cywilnym (ul. Gdańska 20). Do końca 1914 roku w Bydgoszczy funkcjonowało 20 szpitali wojennych z miejscami dla 2200-3000 rannych²³.

Garnizon bydgoski w latach 1918-1920

W dniu 28 grudnia 1918 roku w zaborze pruskim wybuchło rozpoczęte w Poznaniu powstanie wielkopolskie. Przyniosło ono wolność Polakom z terenów Wielkopolski i Kujaw. W Bydgoszczy wcześniej silny garnizon wojskowy od zakończenia wojny ogarnięty był falą rewolucji. Na wieść o zagrożeniu ze strony powstania swoje działania wzmógł działający z Bydgoszczy Grenzschutz-Bataillon III. Oddziały batalionu toczyły liczne walki i potyczki z polskimi oddziałami na froncie północnym powstania²⁴.

W styczniu i lutym 1920 roku w wyniku postanowień traktatu wersalskiego nastąpiło przejście Pomorza oraz rejonu nadnoteckiego przez wojska Frontu Północnego pod dowództwem gen. Józefa Hallera i Frontu Wielkopolskiego pod dowództwem gen. Józefa Dowbór-Muśnickiego. Polscy żołnierze wkroczyli do Bydgoszczy 20 stycznia 1920 roku.

²³ M. Boguszyński, *Od warsztatu balwierskiego do szpitala klinicznego*, Bydgoszcz 2009, s. 77-78.

²⁴ W.K. Nehring, op. cit, s. 14.